

ԽԱՅԻԿ ԴԱՉՄԵՆԸ

Ռանչպարների Կանչը

22

ՍՈՒԼՈՒԽ

Սուլուխ գյուղի մոտ մի հին կամուրջ կա: Տասնմեկ կամար ունի և նրա տակով Արածանին է հոսում: Գետն այդտեղ բավական լայն է, իսկ գարնանը, երբ հորդում է, հնարավոր չէ լողալով անցնել:

1907 թվականի մայիսի 26-ին Գևորգ Չաուշը ինձ իր հետ վերցնելով եկավ Սուլուխ: Մի օր առաջ այդտեղ էին հասել Ալվառինջու Սեյդոն և մյուս ֆիդայիները: Մայիսի 27-ի առավոտյան նստած էինք իմ ծանոթ Սուլուխցի Մեսրոպի տանը: Այդ այն Մեսրոպն էր, որի մայրը ինձ բուժել էր ուռենու ցողոտ ճյուղերով:

Ֆիդայիներից մեկը գիշերը երազ էր տեսել և մեզ շուրջը հավաքած իր երազն էր պատմում: Երազում տեսել էր Գեվորգ Չաուշին եպիսկոպոսական շուրջառի մեջ, մարգարտյա թագը գլխին. Գևորգն հանկարծ աներևութացել էր և մնացել էր միայն դատարկ շուրջառը:

Վրադ բաց է մնացել, երազ ես տեսել, ասաց Գևորգը ծիծաղելով: Շենիքցի Մանուկը և Ալիգոնանցի Մուրոն ջուր տաքացրին, իսկ ես և Մշեցի Տիգրանը երազատեսին գոնը կանչելով՝ նստեցրինք տաշտակի մեջ: Գևորգ Չաուշը հանկարծ մի կուժ պաղ ջուր առնելով լցրեց նրա վրա: Ֆիդային վեր թռավ տաշտից և ամանով տաք ջուրը իմ ձեռքից փախցնելով, չցրեց Գևորգի գլխին:

Սպաղանաց Գալեն չէր մասնակցում այդ գվարճությանը: Նա օդայում հանգիստ նստած ծխում էր: Հանկարծ ներս մտավ Սուլուխցի Մեսրոպը՝ գույնը թռած: Նա հայտնեց, թե Մուշից գորք է գալիս և արագ մոտեցավ պատին, որ զենքերը կապի:

Շա՞տ է, թե քիչ, հարցրեց Գևորգը:

Խոփերու դաշտը սևացած է:

Հայդուկապետը հեռադիտակը վերցնելով բարձրացավ տանիք, իսկ ես կարգադրեցի զենքերը կապել: Միայն Գալեն էր անշարժ նստած: Ջարմանալի դանդաղաշարժ էր Գալեն: Կողքին թնդանոթ պայթեր, երբեք դեմքը չէր փոխի, ոչ էլ շարժումներ:

Ա՛յ Գալե, վե՛ր կաց, ասացի:

Հը՛շ կացեք, ասաց Գալեն ծխամորճի կրակը նորոգելով:

Տանիքից իջավ Գևորգ Չաուշը:

Քոսա Բինբաշին է գալիս, ազդարարեց նա սաստիկ մտազբաղ, հեռադիտակը ձեռքի մեջ պահած: Կարգադրեց անմիջապես ձի նստել և շտապ հեռանալ Սուլուխից, քանի որ անկարելի էր մի տասնյակ մարդով կռիվ մղել մի ամբողջ բանակի դեմ:

Բայց որտեղի՞ց ճարել այդքան ձի:

Ալվառինջու Սեյդոն վճռաբար հայտարարեց, որ ինքը գյուղը չի լքի: Նրան միացան նաև մյուս ֆիդայիները և քուրդ Հասանոն:

Գալեն անվրդով նստած շարունակում էր ծխել: Գևորգը տեսնելով, որ մենք շրջապատված ենք Մուրադգետով ու գորքով և ճակատամարտն անխուսափելի է, ուսը գցեց «Արաբոն»՝ իր հրացանը, և ոտքի վրա որոշեց դիրքերը:

Ինձ հանձնեց գյուղից դուրս մի ավերականոց: Ինքը վերցրեց Խոփերի դաշտին հսկող մի բարձունք, իսկ կամուրջի գլխի պաշտպանությունը տվեց քուրդ շասանոյին և դաշտեցի մի քանի տղաների:

Դիրք դարձան նաև մեր ավերակից դեպի աջ ընկնող կիսաշեն եկեղեցու պատերը, որ նայում էին խճուղու վրա: Ես ինձ հետ վերցրի Ալվատինջու Մեյդոյին, Ալիզոնանցի Մուրոյին և Մշեցի Տիգրանին, նաև սուլուխցի մի քանի կրովողների, և մտա իմ ավերակի մեջ: Գևորգի հետ տանիք բարձրացան Սպաղանաց Գալեն, Սուլուխցի Մեսրոպը, սրա որդի Խուրշուդը և տեղական կտրիճներից մի տաս հոգի:

Եկեղեցու պատերի ետևում ամրացավ Շենիքցի Մանուկը մի քանի զինված գյուղացիների հետ: շասանոն իր դաշտեցի տղաներով շտապեց դեպի կամուրջի գլուխը:

Քոսա Բինբաշին Կուբանի թաթարներից էր, ազգությամբ կաբարդին: 1878-ին մասնակցել էր ռուս–տաճկական պատերազմին իբրև կամավոր: Կովել էր նաև Շիպկայի պատերի տակ: Եմենի և Մակեդոնիայի կռիվների մեջ բարձրացել էր հարյուրապետի աստիճանին: Վերջին տարիներին եկել էր Մուշ, և Սասնո մեծ ապստամբությունը ճնշելով, դարձել էր Բաղեշի նահանգի ամենահեղինակավոր զինվորականը: Քոսան սկզբունքով դեմ չէր ֆիդայիներին: Նա անձամբ սիրում էր Գևորգ Չաուշին և հաճախ իր սպաներին ասում էր. «Եթե ես հայ լինեի, կուզեի Գևորգ Չաուշ լինել»: Ամեն անդամ, երբ առիթ էր լինում գորք հանելու հայդուկների դեմ, Քոսան Մեհմեդ Էֆենդու կամ իր մարդկանց միջոցով լուր էր ուղարկում Գևորգին, որ իրենց գտնված տեղից հեռանան:

Եվ ահա այդ ծեր ռազմիկը, որի երեսին բնությունը զլացել էր մի հասիկ մազ բուսցնել, Սուլթան Համիդի անունը կրող մի մեծ գորագնդի գլուխ անցած, Մուշից շարժվում էր դեպի Սուլուխ:

Առաջին անգամ էր նա այդպես դավադրաբար գալիս, առանց զգուշացնելու Գևորգ Չաուշին:

Շորքը տափարակ դաշտ էր, և ես ավերակից տեսնում էի, թե ինչպես խճուղու վրայով վաշտ առ վաշտ գալիս էր սև գորքը քառաշար կազմած: Չորքի առջևից քայլում էր Քոսա Բինբաշին՝ հրացանը ուսը և սուրը քաշած: Կողքից մի ասկյար էր ընթանում՝ պղնձյա բողբոջանը բերանին: Չորքը մեր դիրքերին հասավ: Լսվում էր ասկյարների ծանր ոտնաձայնը: Խճուղուց բարձրացող փոշին գալիս էր մեզ վրա: Շուտով երևաց ձիավոր գունդը, որը սրարշավ ուղղվեց դեպի ս. Գեվորգ եկեղեցին:

Ու հանկարծ տանիքից պայթեց Գևորգ Չաուշի «Արաբոն», որին հետևեց մեր համազարկը: Տագնաալի փող հնչեց և սուի թանի գորքը հայդուկների «նորահնար գենքի» սարսափից ահաբեկ շփոթված ետ դարձավ: Մի մասը լցվեց խճուղու փո՛սերի մեջ, մյուսը պատկեց մեր դիրքերին շատ մոտիկ: Ոմանք սողեսող հասան մեր ավերականոցին և թաքնվեցին նրա պատերի տակ: Մի քանիսը մեռած ձևանալով, հանկարծ ոտքի էին կանգնում և կրակում: Ասկյարներից մեկ-երկուսը մագրլցեցին պատերն ի վեր՝ գենքերը մեզ վրա կախելով: Մի ասկյար փորձեց բռնել Մեյդո Պողոսի հրացանի փողը:

Թեալի՛ն, գոռած խոպոտ ձայնով:

Տասնոցի մի կրակոցով «թեալիմ» գոռացողը գլորվեց ցած:

Երկրորդը փորձեց՝ նա էլ գլորվեց:

Քոսա Բինբաշին հանկարծ թավալգլոր շուռ եկավ գորքի առաջ և սուրը ձեռքից վայր ընկավ գնգոցով: Փորձեց բարձ՛րանալ, բայց կիսաթեք գլորվեց խճուղու աջակողմ յան խան՛դակի մեջ:

Քոսա Բինբաշու անկումը տեսնելով, սուլթանի գորքը խուճապահար փախուստի դիմեց՝ իր հազարապետի դիակը թողնելով Մուլուխի դաշտում, գլուխը խանդակի մեջ, ոտքերը՝ խճուղու վրա:

Այդպես տխուր վերջացավ Սուլթան Համիդի ամենաքաջ ռազմիկի կյանքը:

Բողբոջան փչող ասկյարը թռավ ձիերից մեկի թամբին և պղնձյա շեփորը բարձրացնելով՝ սկսեց փչել, որ գորքին ետ կանչի, բայց Ալիզոնանցի Մուքոյի

գնդակը շեփորի միջից անցնելով ծոծրակից դուրս եկավ: Բռոհզան փշողը, թամբի վրա օրորվելով, իր գործիքի հետ տապալվեց Բինբաշու կողքին գլուխը խճուղու վրա, ոտքերը՝ խանդակի մեջ:

Հանկարծ նկատեցինք, որ Գևորգ Չաուշի տանիքը լուռ էր: Գալեն չկար, իսկ կովողներից մեկը մեջքով դեպի մեզ չոքած ինչ— որ բան էր ուղղում տանիքին:

Գևորգը գարկված է, շնչաց Մեյդոն:

Ես արագ վազեցի դեպի Գևորգի դիրքը: Գալեն երկու աչքից կուրացած մահամերձ պառկած էր գոմի ջրհորի մոտ, իսկ Գևորգ Չաուշը վիրավոր նստած էր կողքին: Հրացանի խճճված փոկը ուղղելու միջոցին ոտխի գնդակը խոցել էր հայդուկապետի ձախ ծունկը՝ աչ թիկունքից անցնելով:

Վերջալույսին մենք ստիպված եղանք թողնել Մուլուխը, որովհետև Մուշից նոր գորք էր եկել և թնդանոթների որոտը մեզ սեղմել էր գլուխի և Արածանու միջև:

Տանիքից իջնելով, ես վերջին անգամ մտա այն տունը, ուր Գևորգ Չաուշը և Գալեն էին պառկած: Շենիքցի Մանուկը սգավոր նստած էր երկուսի մեջտեղ: Մեյդոն չախմախիկն ուսը հենված էր պատին: Նա ձեռքից վիրավոր էր: Մշեցի Տիգրանը և Ալիգոնանցի Մուրոն նստոտած էին ամեն մեկը մի դիրքով:

Գալեն պրծել է, իսկ Գևորգը դեռ ողջ է, ծանուցեց Շենիքցի Մանուկը:

Ես հրամայեցի շտապ թողնել Մուլուխը: Բոլորը ոտքի կանգնեցին, բացի Գալեից և Գևորգ Չաուշից:

Գևորգին կապել ձիու մեջքին, իսկ Գալեին գետը նետել, կարգադրեցի ես:

Ամենքս էլ զգում էինք, թե որքան ծանր էր այդ վճիռը, բայց ուրիշ ելք չկար: Շենիքցի Մանուկը բռնեց իր ամենահին ընկերոջ թևերից, համբուրեց նրա արյունոտ երեսը, Ալիգոնանցի Մուրոն բռնեց Գալեի ոտքերից և նետեցին Արածանու մեջ: Միայն մի ակնթարթ նայեցինք, թե ինչպես Արածանին իր պղտոր հորձանքի մեջ առավ մեր հերոսական ընկերոջը: Երբեք Գալեն այդքան արագաշարժ չէր եղել, ինչպես այդ հորդացած ջրերի մեջ: Ու՞ր գնաց նա, ու՞ր

քշեցին նրան ալիքները՝ չիմացանք:

Սուլուխցի Մեսրոպը մեզ մի ձի բերեց: Գևորգին կապեցինք ձիու մեջքին:

Շենիքցի Մանուկը դարձավ առաջապահ: Ետևից ես էի գրնում մի քանի հայդուկներով: Եմ ետևից գալիս էր Ալվատինշու Սեյդոն՝ վիրավոր ձեռքով ձիու սանձը բռնած: Ձիու աջ կողմով գնում էր Մշեցի Տիգրանը, ձախտվ՝ Ալիգոնանցի Մուրոն: Սրանց ետևից գյուղի բնակչությունն էր շարժվում Սուլուխցի Մեսրոպի գլխավորությամբ:

Մութ էր և ասկյարները կարծեցին, թե մենք իրենց գորքից ենք: Վերջում գլխի ընկան և կրակեցին մեզ վրա: Գևորգի ձին խփվեց: Ես Գևորգին ձիու մեջքից արագությամբ իմ շալակն առա: Ջին գլորվեց Արածանու մեջ:

Քուրդ Հասանոն, որ իր մի քանի դաշտեցի տղաներով հսկում էր կամուրջին, ուժգին կրակով ապահովեց մեր ելքը գորքի շրջապատումից և մենք Գևորգ Չաուշին փոխանփոխ շալակելով հասցրինք Խաշխալտախ գյուղի դիմաց: Վերջին շալակողը Սեյդոն եղավ:

Ես մոտեցա Գևորգ Չաուշի վիճակն իմանալու:

Վերքդ թեթև է, Գևորգ, հուսադրեցի ես Սեյդոյի շալակից նրան եղեգների վրա իջեցնելով:

Իմը վերջացած է և աստծո պատիժը կատարվեց, նրվադած ձայնով շնջաց հայդուկապետը: Մի ջանդակի հա՛մար չարժի խումբը վտանգի մատնել: Ինձ թողեք էստեղ, իսկ դուք անցեք գնացեք: Եղտոն ու Վարդգեսը ձեզ ամանաթ:

Խաշխալտախի մոտ Մեղրագետը Արածանուն միանալով կազմում է եռանկյունի. մի կողմը Սուլուխն է, մյուս կողմը՝ երկու գետ: Որոշեցինք Գևորգին թողնել եղեգնուտում, մոտը պահապան կարգելով Սուլուխցի Մեսրոպին: Տարանք մի քիչ ավելի խորքը, հենեցինք մի խուրձ եղեգի և ծածկեցինք թարս կանաչով: Վերջին պահին Գևորգը ցույց տվեց հե՛ռադիտակը և զենքը: Ես հեռադիտակը վերցրի, իսկ զենքը թողեցի վրան:

Երկու լողորդ չափեցին գետի խորությունը: Չուրը խփում էր մինչև թևատակ, իսկ տեղ–տեղ՝ գլուխներից բարձր: Լո՛ղորդները նախ անցկացրին Շենիքցի Մանուկին, ապա ինձ և մյուս հայդուկներին:

Մեր ճանապարհին Սնճնուտ անունով մի գյուղ էր ընկած: Լույսը չբացված այդ գյուղի ժամկոչը մեզ գտավ իրենց գերեզմանատան մատուռի մեջ: Սաստիկ զարմացավ և հայտնեց, որ իրենց գյուղում գորք կա և խորհուրդ տվեց մատուռից դուրս չգալ: Ժամկոչը բարձրացրեց խորանի սալա՛քարը և մենք վեր ելնելով թաքնվեցինք այնտեղ, իրար վրա նստելով: Շենիքցի Մանուկը փորձված մարդ էր, զգաց, որ ժամկոչը վախկոտ է և կարող է վախից մեր տեղը հայտնել, ուստի նրան ներս քաշելով նստեցրեց իր ծնկներին՝ սալաքարը դանդաղ իջեցնելով մեզ վրա:

Ժամկոչը կարծում էր, թե մենք փախստականներ ենք, և իբրև նորություն հայտնեց, թե այդ օրը Սուլուխի դաշտում մեծ ճակատամարտ է եղել հայ ֆիդայիների և սուլթանի զորքի միջև և այդ կովում սպանվել է Քոսա Բինբաշին:

Ու՛մ գնդակից, հարցրեց Շենիքցի Մանուկը:

Գևորգ Չաուշի:

Մեր զարմանքի վրա ժամկոչը ոգևորված ավելացրեց, թե այդ կովում քանի հազարապետ, հարյուրապետ և հեծյալ ու հետևակ է սպանվել Քոսա Բինբաշու զորքից: Սուլուխի ամբողջ դաշտը դիակներով է ծածկված, ասաց նա, և Սուլթանի ձիավորները գյուղերն ու քարափները ընկած Գեվորգ Չաուշին են փնտրում, նրա կնոջը և երեխային:

Ֆիդայիները հոգնած քնել էին, իսկ ժամկոչը դեռ շա՛րունակում էր պատմել Շենիքցի Մանուկի ծնկներին նստած: Իրիկնադեմին մենք թողեցինք մատուռը: Դուրս գալուց առաջ ժամկոչին կապելով դրեցինք մատուռի դռանը, որ չիմանա, թե մենք որ ուղղությամբ գնացինք: Իմ ուղղությունը պարզ էր:

Ես ֆիդայիներին հանձնեցի Շենիքցի Մանուկին, որ նրանց տանի դեպի Կարմիր Ծառի սոսիների պուրակը: Ալվատինջու Սեյդոյին կարգեցի խմբի հետնապահ,

իսկ Հասանոյին՝ առաջապահ: Նրանց հանձնեցի նաև Գևորգ Չաուշի հեռադիտակը, իմ պայուսակը, իմ հագուստն ու զենքերը, և մի թուրք սայլապանի տարագ հագնելով՝ դիմեցի դեպի Սուլուխ: Լողալով անցա Արածանին և ծանոթ եղեգնուտը հասա այն պահին, երբ մի քանի ասկյարներ եղեգների միջից վերցնում էին Գևորգ Չաուշի դիակը՝ Մ ուշ տանելու համար:

Սուլուխցի Մեսրոպը չկար:

Գևորգ Չաուշը մեռել էր մայիսի 28-ի արևածագին, բոի մեջ սեղմած հոգևարքի ժամին պոկած կանաչները:

Ասկյարները ինձ ուղարկեցին մի սայլ բերելու: Գնացի և գյուղի առաջին պատահած հայ տնից եզասայլ վերցնելով՝ վերադարձա եղեգնուտ: Չաուշի դիակը գրկեցի դրեցի սայլին և եզներին դանդաղ քշելով, Խոփերի դաշտով շարժվեցի դեպի Մ ուշ:

Հասա Ջարդու քարեր, Մշո կողք: Ես Մ ուշ չմտա:

Մեհմեդ Էֆենդին նվագախմբով եկել էր քաղաքից դուրս դիմավորելու Գևորգի դիակը: Նա ինձ տեսավ սայլին նըստած, բարկացած մի հիշոց նետեց ֆիդայիների հասցեին, բայց գլխարկը հանելով լուռ կանգնեց, կարծես պատվո պահակ լիներ:

Դարձյալ նույն երևույթի մեջ էր, ոստիկանական համա՛զգեստով, սպիտակ թաշկինակը վզի շուրջ: Քոսա Բինբաշուն թաղել էին դրանից մի օր առաջ, հանդիսավորությամբ ու նըվագախմբով: Այդ միևնույն զինվորական նվագախմբով Գեվորգ Չաուշի դիակը տարվեց դեպի Կողու թաղի գերեզմանատուն՝ Սաչքի դուրանի վրա: Այդտեղ էին թաղվում այն ֆիդայիները, որոնց դիակները ընկնում էին սուլթանի զինվորականների ձեռքը: Իմ աչքի առաջ Գևորգին իջեցրին գերեզման, և Տարոնի արևը մայր մտավ:

Մեհմեդ Էֆենդին սայլին հենված կանգնած էր իմ կողքին, աչալուրջ հսկելով, որ ընթոստություններ չլինեն:

Գնա՛, տղաս, ասաց Մեհմեդ Էֆենդին, երբ մենք մի պահ առանձին մնացինք: Դու մի օր վարդապետ ես, մի օր էլ՝ սայլապետ: Սուլուխի կոփվր ցնցեց Մշո դաշտը: Ամբողջ գիշերը մենակ ողբացել եմ Գևորգի համար: Բայց պիտի բարկանամ ձեզ վրա և ով ձեռքս ընկավ անխնա պիտի պատմեն: Սուլթանից հրաման կա, որ հայտնաբերենք և ոչնչացնենք բոլոր ֆիդայիներին, իսկ Գևորգ Չաուշի կնոջը և երեխային բռնենք և հանձնենք սուլթանի ձեռքը: Այդ գործի համար ջանքեզարների ոստիկանապետ է նշանակված Մհեն չաուշը: Վերագարձիր ֆիդայիների մոտ և միասին մի միջոց մտածեք Գևորգի կնոջ և երեխայի փրկության համար: Թեկուզ ջրտուքվար Ֆադեի մոտ տարեք: Նա ձյունների և ամպերի վրա է ապրում, թող Էնտեղ պահի, ուրիշ ճար չկա: Ես ու Մհեն չաուշը պարտավոր ենք երկուսին էլ գտնել և հանձնել սուլթանին իբրև պատանդ: Այդպես է մեծն փառիշահի կամքը:

Ես սայլը լծած տխուր իշա Կողո թաղով և նույն ճանապարհով վերադարձա Սուլուխ: Կամուրջի գլխից նայեցի ներքև: Արածանու ալիքները սև գունեշների պես իրար հրելով շարժվում էին առաջ: Սայլը եզներով թողեցի այդտեղ և «Ֆալա՛գ, քո տունը ավրի, ֆլանդ», ասացի ու ինձ նետեցի խենթացած ալիքների վրա: Մեկից մյուսին հեծնելով, ես ճեղքեցի Արածանին և նորից հասա Սնձնուտ գյուղի ծանոթ մատուռը:

Մեր կապած ժամկոչը չկար:

Նույն գիշերը ես սարերով մեկնեցի Կարմիր Ծառ:

ՄԱԿԱՐ ԵՎ ՄԱՆՈՒԿ

Գևորգ Չաուշի մահից հետո հայդուկների խումբը մնաց իմ հույսին: Քիչ էին նրանք, բայց բոլորն էլ կոփված տասնյակ կոփվների մեջ և հավատարիմ իմ կարգադրություններին: Հասնելով Կարմիր Ծառի սոսիների պուրակը, իմ առաջին կարգադրությունը եղավ Գևորգ Չաուշի կնոջը և որդուն թաքցնել ս. Կարապետի վանքում: Բայց շուտով ստացվեց Բաղեշի կուսակալի և Մշո կառավարչի հրամանը, որով պահանջվում էր ամբողջ երկրում որոնումներ սկսել: Հրամանում ասված էր, որ եթե որևէ գյուղ կամ վանք համարձակվի թաքցնել նրանց՝ հիմնահատակ կկործանվի:

Այդ հրամանից երկու օր հետո ներկայացավ Հեսու վարդապետը գրեթե լալահառաչ: Նա խնդրեց Գևորգի ընտանիքը շտապ հեռացնել ս. Կարապետի վանքից՝ «Մի կնոջ և երեխայի համար արժե", որ մի վանք կամ գյուղ կործանվի», ասաց ծերունի վարդապետը:

Ի՞նչ անել: Մեզ մնում էր Հեղինեին և Վարդգեսին որևէ միջոցով փրկել, առանց վնաս պատճառելու վանքին: Բոլորս հավաքված էինք անտառում և մտածում էինք մի ելք գտնել դրությունից դուրս գալու:

Արտոնքա Չնդոն առաջարկեց նրանց Հասանոյի և Ալադին Միսակի ուղեկցությամբ Խուր ուղարկել՝ հանձնելով Ղասարմբեկի և նրա կնոջ խնամքին: Չէ՛ որ Գևորգը Խուրա բեկի եղբայրն էր, իսկ Չեմիլեն՝ Ֆիդայիների քույրը:

Փեթարա Ախոն և Կարկուտ Թադեն առաջարկ արին Հեղինեին իր քեռի Մկրտիչ Վարդապետին հանձնել: Ֆիդայիներից մեկն էլ ասաց, ով կատարել է այդ ստորին պսակը՝ թող նա էլ պատասխանատու լինի նրանց կյանքի համար: Նա առաջարկեց Հեղինեի և իր գավակի պաշտպանությունը ապավինել խաչեղբայր Փեթարա Մանուկին և Ստեփանոս վարդապետին:

Սպաղանաց Մակարը գլուխը կախ գցած իր համրիչն էր քաշում: Կողքին նստած էին Շենիկցի Մանուկը, Մորուք Կարապետը և Չոլոն:

Ես քեռի Մակարի դեմքի վրա կարդացի, «Ճիշտ է, ես Հակառակ եմ եղել Գևորգի ամուսնությանը և նրա գործելակերպին, ըմբոստացել եմ նրա դեմ և պատժվել եմ դրա համար, բայց Եղսոն իմ աղջիկն է, իմ աչքի լույսը: Գևորգը իմ հոգու կեսն էր: Այժմ, երբ նա չկա, նրա նամուսը իմ նամուսն է, նրա ժառանգը՝ իմ ժառանգը: Եթե Մակարը չգնա Հեղինեին աղատելու, արար աշխարհ պիտի կարծե, թե քեռի Մակարը աննամուս մարդ է»:

Ու կաղնու տակից վեր կացավ սպաղանաց հսկան: Կապեց գենքերը և ծանր ձեռքը իմ ուսին դնելով՝ ասաց.

Ե՛ս կերթամ Հեղինեին և մանուկ Վարդգեսին փրկելու: Ես նրանց կտանեմ Սասուն: Թե որ ողջ եկա ազգության պատիվը փրկած կլինեմ, թե մեռա՝ մի մեծ

բան կորցրած չեք լինի: Քեռի Մակարը հալիվոր Է արդեն: Միայն մի խնդրանք ունի, իր ջանդակը կթաղեք Գևորգ Չաուշի կողքին:

Ծերունի Մակարի հետ վեր կացավ Շենիքցի Մանուկը.

Ես Մակարին մենակ չեմ թողնի: Ես Էլ կերթամ շեղինեի հետևից:

Փեթարա Ախոն և Գելի Պետոն Էլ ելան ոտքի: Դաշտեցիներից ցանկություն հայտնեց գնալ Մշեցի Տիգրանը: Ախոն վերև նայեց երկինքը ստուգելու: Վաս թան Էր գուշակում:

Մեկ-մեկ համբուրվեցինք գնացողների հետ: Քեռի Մակարը այնպես Էր համբուրվում, կարծես այլևս չպիտի տեսնվենք: Փեթարա Մանուկի կուրծքը լիքն Էր: Նա սկսեց իր «Բերի վանին»:

Մակարն իր խմբով բարձրացավ լեռան կաժանով, իսկ մենք կանգնած նայում Էինք նրանց ետևից: Հանկարծ Շենիքցի Մանուկը ետ դարձավ և բացականչեց.

Չոլո՛, Չոլո՛, իմ Սերին եթիմ չթողնես:

Չոլոն չդիմացավ, փղձկաց և երեխայի պես լաց եղավ: Մի օր հետո Ախոն և Գելի Պետոն վերադարձան:

Եվ Պետոն պատմեց.

«Սպաղանաց Մակարը Շենիքցի Մանուկին ուղարկեց ս. Կարապետի վանքը Գևորգ Չաուշի կնոջը և երեխային բերելու, որ տանի Մասուն, իսկ ինքը իր փոքրիկ խմբով կտրեց Կուրտիկ լեռը, մտավ Ամրեի Գյալեն և լուսաբացի դեմ դուրս եկավ Փեթարի գլխին: Մեկ Էլ Էն տեսնենք, Շենիքցի Մանուկը, որ մեզանից բաժանվելով գնացել Էր ս. Կարապետի վանքը, դեպի Փեթար Է բարձրանում՝ հետը առած շեղինեին և Վարդգեսին: Քեռի Մակարը ուրախացավ և կարգադրեց ցերեկը հանգստանալ Փեթարում, իսկ գիշերը ուղևորվել Աասուն: Այդ խոսքի վրա Էինք, երբ Ախոն ասաց. «Էս ի՞նչ սև շերտ Է լեռան լանջին, ոչխա՞ր Է, թե՞ տավար»: Բայց ոչխարը կամ տավարը ի՞նչ գործ ունեն սարի վրա վաղ լուսադեմին: Մի գյուղացու ուղարկեցինք, որ մոտիկից

իմանա, թե գա ինչ բան է: Մեր ուղարկած մարդը ետ եկավ և ասաց. «Ոչ ոչխար է, ոչ տավար. օսմանցու գորք է, սարերն ընկած Գևորգ Չաուշի կնոջը և երեխային են փնտրում և նրանց փախցնող ֆիդայիներին»:

Ծերունի Մակարը, որ պատրաստվում էր ցերեկը Փեթարում հանգստանալ, տրեխները ամրացնելով ելավ ոտքի: Նա ինձ հրամայեց երեք հոգով բռնել լեռան գլուխը՝ Ամրեի Գյալու Տից քարը: Ինքը վերցրեց մեջտեղի գիծը իսկ Շենիքցի Մանուկին կարգադրեց իր ետևից շարժվել: Մենք պետք է առանց կրակելու վեր բարձրանալով անցնեինք գորքի միջով:

Իսկ շեղիներն ի՞չ անենք, ինչպե՞ս փախցնենք Սասուն, հարցրեց Շենիքցի Մանուկը:

Ձգուկ, ասկյարը շատ է, իսկ իմ բախտը՝ սև, ասաց քեռի Մակարը: Մենք նրանց մեզ հետ տանել չենք կարող: Վարդգեսին տուր առաջին պատահած հայ կնոջը, ճիժ է, գուցե կփրկվի, իսկ շեղին են նամուս է, թող թշնամու ձեռքը չանցնի, գարկ ու եկ մեզ հասիր:

Ես և Փեթարա Ախոն արդեն Ամրեի Տից քարին էինք հասել, երբ տեսա, թե ինչպես թշնամին անտանելի կրակ բացեց՝ պաշարման մեջ առնելով Մակարի և Շենիքցի Մանուկի խմբերը: Մենք վերևից, պաշարված ֆիդայիները ներքևից կատաղի կրակեցինք: Աջակողմյան գորքը մաքրվեց և քեռի Մակարն ու Մանուկը ապահով հասան Տից քարին: Թշնամին մնաց ձորի մեջ, իսկ մենք՝ Ամրեի գագաթին:

Բայց ճիշտ կռահեց իշխան Մակարը, որ իր բախտը սև է: Ս. Հովհաննու վանքի կողմից նոր գորք էր եկել և գաղտնի բռնել Ամրեի երկու թևերը: Ստիպված նահանջեցինք՝ թողնելով լեռան գագաթը:

Շատ արագ էինք նահանջում, իսկ Մակարը ծեր էր և ոտքերին ուժ չկար: Քրդական մի բարեկամ օբայի հասանք: Օբայից հաց առնելով շարունակեցինք մեր նահանջը: Մակարն ուղղակի ուժասպառ էր եղել և ծնկները ծավվում էին: Մի էշ բռնեցինք, ծերունի Մակարին նստեցրինք վրան: Մի շատ դժվար վերելք կար մեր առաջ: Այդ ճանճկու սարն էր: Եթե այդ լեռը հաղթեինք, կանգնած

կլինեինք Շենիքի գլխին:

Մակարն այլևս անկարող էր շարժվել ոչ ոտքով, ոչ էլ ավանակին նստած: Ու խնդրեց քեռի Մակարը, որ իրեն սպանենք, իսկ մենք մտածենք միայն մեր փրկության մա՛սին: Բայց ու՞մ ձեռքը կբարձրանար քեռի Մակարի վրա: Առանք զենքերը, քանդեցինք փամփուշտները և սիրտ տվե՛ցինք, որ քայլի: Մակայն իգուր: Շենիքցի Մանուկը, ես և Փեթարա Ախոն շատ զբաղվեցինք Մակարին տեղից շարժե՛լու գործով: Ուզում էինք մեզ հետ տանել կամ նորից մի կերպ նստեցնել ավանակին և լեռը բարձրանալ:

Թշնամին արագ մոտենում էր. գտնվում էր մի քանի տասնյակ քայլի վրա: Մակարի ցանկությունը կատարվեց: Մի գնդակ գալով խոցեց Սպաղանաց իշխանին: Մակարը զգաց, որ թշնամու գնդակ է: Վերքից ուժ առած տնքալով շարժվեց առաջ և մեր պաշտպանությամբ հասավ Շենիքի գլուխը Դուքանի բերան:

Մեր ոտքերի տակ Գդալների դաշտն էր, իսկ ավելի հեռվում՝ Մրկենոզանի ընդարձակ մարգագետինը:

Խոշկանցի ցեղապետ Ռ-զգո աղայի աշիրեթը զոզան էր ելած: Ռ-զգոն Սպաղանաց Մակարի հին ծանոթներից էր: Մակարը խնդրեց, որ իրեն թողնենք Ռ-զգոյի ամառանոցում, իսկ մենք ազատվենք, քանի դեռ գորքը այդտեղ չի հասել:

Շենիքցի Մանուկը համաձայն չեղավ քեռի Մակարին վիրավոր վիճակում մենակ թողնել այդտեղ:

Ես ուխտ եմ արել քեզ հետ մեռնել, քեռի, ասաց Մանուկը և մեզնից բաժանվելով մնաց ծերունի Մակարի հետ: Հեռվից տեսա, թե ինչպես նա առաջացավ դեպի ցեղապետի օբան, որ կարգադրություն անի Մակարի համար: Այդ միջոցին Խալիլ աղայի կատաղի քրդերից մեկը, որ այդտեղ էր, մի կացին քաշելով թափով իջեցրեց Շենիքցի Մանուկի գլխին: Մանուկն իրեն չկորցրեց: Քաշեց տասնոցը և երեք չորսին սպանելով և մի քանիսին էլ վիրավորելով, ինքն էլ թևից զարկված, փորձեց փախչել դեպի իր հայրենի գյուղը՝ Շենիք: Մակարը մենակ մնաց

Ճանճիկ սարում: Խալիլի քրոդերը թափվեցին վիրավոր և անգեն ծերունու վրա և կացիններով ու խանչալներով սպանեցին նրան:

Մանուկը գառիթափով հասավ Շենիքի վերևի քարերը: Կրակեց, որ շենիքցիները օգնության գան, բայց Մեմալից եկած գորքը պաշարել էր գյուղը, և նրանք տանիքներին կանգնած անգոր դիտում էին նրա մենավոր պայքարը: Ֆիդային գայրույթից իր հրացանը և ատրճանակը քարերին զարկելով ջարդեց և թռչելով մի քարաժայռի, որի տակ ճանճիկ սարի մեծ վիհն էր բացվում, մի գնդակ առավ իր հպարտ ճակատին և արծվի նման ճախրելով գլորվեց անդունդ:

Այդպես մատաղվեց քաջարի սասունցին:

Մի թուրք սպա, տեսնելով այդ հերոսական ու գեղեցիկ մահը, բարձրաձայն գոչեց. «Ափսո՛ւ, էրմենի իգիթ, որ քեզ հայ է ծնել»:

Մենք կռիվ տալով Դուքանի բերանից դժվարությամբ հասանք Ծիծեռնու ձորը, Մեմալ գյուղի մոտ, բայց արդեն զրկված քեռի Մակարից և Շենիքցի Մանուկից»:

Երբ Գելի Պետոն ավարտեց իր պատմությունը, թվաց, թե այդ ամբողջը հեքիաթ էր մի առասպելական կռվի հսկաների մասին:

Իսկ ի՞նչ եղան շեղին են և ծծկեր երեխան: Չէ որ Մակարն ուզում էր նրանց տանել Սասուն, հարցրի ես:

Շենիքցի Մանուկը Գևորգ Չաուշի կնոջը և երեխային վանքից բերեց, որ Մակարը տանի Սասուն: Բայց Սասուն գնալ չհաջողվեց: Երեխային Շենիքցի Մանուկը մահից առաջ հանձնել էր փեթարցի մի պատավ կնոջ, որ պահի, իսկ Եղստյին Մշեցի Տիգրանը կնոջ շորեր հագնելով՝ առաջնորդեց դեպի Մշո դաշտ:

ԱՐՁԻ ՈՐՉՈՒՄ

Քարայրներում թաքնվելը դարձավ վտանգավոր: Անտառի խորքում մի թաքստոց տեսա: Արջի բույն էր: Երեք ամիս բնավ ածիլված չէի: Իմ գլխի և երեսի մազերը խառնրվել էին իրար: Իմ երևույթով ես նման էի արջի, ավելի ահարկու, քան արջը:

Կռացած նայեցի: Մի մեծամարմին գորշ գագան, գլուխը թաթերին գրած պատկել էր հանգիստ: Ինձ տեսնելով հարձակվեց վրաս: Ու ուժեղ գոտեմարտ եղավ իմ և այդ գագանի միջև: Ես արշին սպանեցի և դուրս բերելով կախեցի ծառից: Տերև ու խոտ հավաքեցի և արջի մորթին չորացնելով՝ փռեցի վրան:

Պատկել եմ իմ նոր կացարանում փափուկ ներքնակի վրա և շարունակ մտածում եմ, թե ինչ եղան շեգին եմ և Վարդգեսը՝ Գևորգ Չաուշի կինը և երեխան, որոնց կյանքի համար այլևս ես էի պատասխանատու՝ Սպաղանաց Մակարի և Շենիքցի Մանուկի անկումից հետո:

Անցավ մեկ շաբաթ, երկու շաբաթ, Մշեցի Տիգրանը չէր երևում: Հազար տեսակ մտքեր էին պաշարել ինձ: Երևի հայտնաբերել եմ նրանց և սպանել, կամ հետապնդելով ձերբակալել եմ և տարել Բաղեշ, որ ուղարկեն սուլթանին: Մտածում էի նաև, թե միգուցե Տիգրանը սպանել է շեղիներին և այլևս անհարմար է գտնում երևալ մեզ:

Մի օր, երբ արջի վերջին պատառներն էի ներս տանում, իմ կացարանի առաջ հայտնվեց կնոջ շորեր հագած մի տղամարդ՝ հետը բերելով Գևորգ Չաուշի կնոջը և երեխային:

Մշեցի Տիգրանն էր: Գլխին լաշակ կար՝ ծայրը հանգուցված ծնոտի տակ և դնչկալը մինչև քիթը վեր քաշած: Այնքան նման էր մշեցի կնոջ, որ անկարելի էր նրան շփոթել տղամարդու հետ: Մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ Տիգրանին տեսա այդ հագուստի մեջ՝ երեխան գրկին, շեղիներն ետևից: Փոքր-ինչ կռացած էր քայլում և հոգնած տեսք ուներ:

Ես գիտեի, որ Տիգրանը ընդունակ է խիզախ արկածների, բայց արկածի այդ տեսակը վեր էր իմ պատկերացումից:

Թեթև կրակ վառեցի, միասին հաց կերանք և մշեցին պատմեց. «Քեռի Մակարի հրամանի համաձայն, Շենիքցի Մանուկը ծծկեր Վարդգեսին հանձնեց փեթարցի մի պատավ կնոջ, որ պահի: շեղիներն նստել էր այդ կնոջ կողքին, և չէր ուզում երեխայից բաժանվել: Ես շեղիների ձեռքից բռնելով՝ ասացի. ե՛լ երթանք իրար հետ: Բայց փեթարցի կինն ասաց. շեղիներ, մի՛ գնա, քեղի կսպանեն: շեղիներն

չորեց իմ առաջ և ասաց, «Տիգրան, կամ դու պիտի մեռնես Գևորգի համար, կամ պիտի ազատես Գևորգի կնոջը և երեխային: Եթե ինձ զարկես, ամբողջ ազգությունը մինչև յոթ պորտ քեզ մայրասպան պիտի ասի»:

Անտանելի վիճակ ստեղծվեց ինձ համար: Ես գիտեի, որ ռոմի զորքը բռնել է բոլոր ճանապարհները, և փրկության ոչ մի հնար չկա: Ուստի հարկադրված հագա կնոջ շոր, դնչկալով ծածկեցի իմ բեղը և Հեղինեին ու Վարդգեսին վերցնելով, իջա դեպի դաշտ: Այդ զգեստը մասամբ էլ նրա համար հագա, որ որևէ ֆիդայի ինձ անձանոթ կնոջ հետ տեսնելով անզգուշությամբ չսպաներ հեովից:

Երեխային գրկած Հնդինեի հետ անցա սուլթանի զորքի միջով: Հանկարծ զգացի, որ իմ բեղի ծայրը դուրս է եկել և դնչկալը արագությամբ քաշեցի վրան: Մի ասկյար ուզեց բռնել իմ թևից, բայց, որտեղից–որտեղ, իմ բախտից մեր դեմ ելավ Մեհմեդ Էֆենդին: Նա գոռաց ասկյարի վրա, «չե՞ս տեսնում, անցնողը կին է՝ երեխան գրկին»: Ասկյարը ձեռքը ետ քաշեց և մենք անվտանգ ելանք շրջապատումից»:

Հեղինեն երեխային գրկած հագիվ էր պառկել արջի փոստին, որ մի քիչ հանգստանա, երբ մեր թաքստոցի առաջ ոտնաձայն լսվեց: Ես ձեռքս արագ տարա դեպի իմ զենքը:

Քիմսա՞ն, հարցրի ես արջանոցից դուրս գալով:

Այստեղ մի կին չմտա՞վ երեխան գրկին:

Ոչ, այստեղ արջեր են ապրում: Այդ խոսողը ո՞վ է:

Մեհմեդ Էֆենդին է, ձեր հոգեառը, իսկ աջ քովինս Մեհ չաուշն է, հնչեց պատասխանը: Վերջապես ձեզ գտանք: Այնքան նեղն եք ընկել, որ մաղարաններից փախչելով մտել եք արջերի բները: Ուր ուզում եք մտեք, թեկուզ գետնի տակ, մեր վճիռն է մի հատիկ ֆիդայի չթողնել սուլթանի երկրում:

Գիտեմ, որ դու ֆիդայիների չոգեառն ես, հայությունից իսլամ դարձած Մեհմեդ Էֆենդին:

Այո, և քովինս դաժան և արյունարբու Մհեն է, Մհեն, ընդհատելով նորից հատուկ շեշտադրությամբ այդ անունը ընդգծեց Մեհմեդ էֆենդին, իբրև թե այդ անունով ուզում էր սարսափ ազդել, բայց իրապես կամենալով հասկացնել, թե զարկեր Մհեն չաուշին, ես նրան այդ նպատակով եմ այստեղ բերել:

Մհեն չաուշը Սասունի Խիանք գավառի քրդերից էր, Մշո բանտի դահճապետը, որը դառնալով ջանքեզարների գլխավոր, սկսել էր համառորեն որսալ ֆիդայիներին և սարերն ընկած Գևորգ Չաուշի կնոջն ու երեխային էր փնտրում սուլթանին պատանդ ուղարկելու համար: Ոստիկանապետ Մեհմեդ էֆենդին նրան բերել կանգնեցրել էր վրիժառու հայդուկի գնդակի հանդեպ: Ո՞ր առաքինի մարդը չէր ուրախանա այդ հրեշի մահով: Մի գնդակ՝ և Մհեն չաուշը փովեց մեր թաքստոցի առաջ: Այդպիսի հրեշներին ոչնչացնելը պատգամ և պարտավորություն է բոլո՛ր ժամանակների բոլո՛ր սերունդների համար:

Իմ կրակոցի վրա Մեհմեդ էֆենդին և Մհեն չաուշի երեք զինյալ ջանքեզարները զենքերը բացած նետվեցին դեպի իմ որջը:

Մհեն չաուշ, ես քո վրեժը տասնապատիկ կառնեմ, ցասուննալից գոռաց գաղտնի ոստիկանապետը և ջանքեզարներին հրամայելով հեռանալ այդ վտանգավոր վայրից, ինքը զենքը ձեռքին միայնակ ներս խուժեց:

Երկրով մեկ տարածված էր Մեհմեդ էֆենդու սարսափը: Պատմում էին, որ նա համարձակորեն մտնում էր ֆիդայիների թաքստոցները և ձեռքն ընկածին տանջամահ անելով սպանում էր: Միայնակ կատարում էր մի ամբողջ գորաջոկատի գործ:

Չանքեզարները իսկույն հեռացան այդտեղից, իրենց հետ փախցնելով Մհեն չաուշի դիակը, երբեք չկասկածելով, թե իրենց ոստիկանապետը, ով կա ներսում, բոլորին անխտիր կոտորելով, հաղթական դուրս կգա այնտեղից:

Մեհմեդ էֆենդին իրար ետևից կատաղորեն կրակեց բաց օդի մեջ, ամեն կրակոցին տարբեր ձայնով տնքոցի կամ ցավի մի բացականչություն արտաբերելով, իբրև թե սպանվողների կողմից: Ապա բռնելով Մշեցի Տիգրանին սկսեց բարձրագոչ հայիոյել ու ծեծել, բայց տակից հայերենով կամացուկ ասել

նրան, «Տո՛, աննամուս, լավա՞ծ բան է, որ ֆիդային կնոջ շոր հագնի, դնչկալ կապի բեղի վրա: Հագիր տղամարդու հագուստ և Հեղինեին փախցրու այստեղից: Վարդգեսի մասին կարգադրություն արել եմ և նա կփրկվի: Ես նրան կուղարկեմ Վան: Մենք երկուսս էլ ծառայում ենք մի նպատակի դու հարկադրաբար քեզ կին ձևացնելով և բեղերիդ վրա դնչկալ քաշելով, որ ոչ մի մշեցի տղամարդ չէր հոժարի անել, իսկ ես իմ հավատքը փոխելով, որ ամենամեծ մեղքն է աշխարհում: Բայց մենք հերոսներ ենք և ազգը, կարծում եմ, ապագայում չի թքի մեր ճակատին»:

Մեհմեդ Էֆենդին նորից սկսեց կատաղորեն հայիոյել ու կրակել և դուրս գալով, կեռ սուրը մի քանի անգամ բարկությանբ քսեց խոտերին, իբրև թե մաքրելով արյունից: Ապա սուրը դրեց պատյանը և դաժանորեն շարժվեց առաջ:

Չանբեգարները նրան սպասում էին քարափի տակ:

Էֆենդի, դուք շատ անգթորեն եք վարվում ֆիդայիների հետ: Այդքան մարդ կոտորել չի լինի, նկատեց նրանցից մեկը: Ամբողջ աշխարհը խոսում է ձեր խստության մասին:

Իսկ իրենք խիստ չե՞ն: Ձեր աչքի առաջ սպանեցին Մհե չաուշին: Ու՞ր է մեր Քոսա Բինբաշին, պոռթկաց ոստիկանապետը: Այս գյավուրները մի կողմից, Սալոնիկի թուրքերը մյուս կողմից, Յըլդըզ քյոշկն են ուզում պայթեցնել: Սալոնիկում, այստեղ, ամեն տեղ ռումբեր են կուտակում: Եվ ու՞մ դեմ, մեր անմեղ սուլթանի դեմ, իմ ու քո դեմ: Վալին ու Մյութասերիֆը մեզանից հայդուկապետի կնոջը և երեխային են պահանջում, իսկ այս անհավատները գենք են քաշում մեզ վրա, և աստված գիտի, թե ուր են թաքցրել նրանց:

Բայց...

Ի՞նչ բայց. որ ես խիստ եմ, դաժան եմ, հա՞: Ուզու՞մ ես, որ քո դիակն էլ գումարեմ այն երեքի վրա, սպառնաց Մեհմեդ Էֆենդին հայացքը ուղղելով դեպի քարայրը և սպիտակ թաշկինակի արձակված ծայրը փաթաթելով վզի շուրջ:

Իսկ ինչպե՞ս վարվենք Մհե շաուշի հետ, տանե՞նք, թե թողնենք, ընդմիջեց երկրորդ վախեցած ջանքեզարրը:

Դե, լավ, գցեք փոսը, նա ճակատամարտի մեջ ընկավ: Իսկ մենք սարից ցած չենք իջնի, մինչև չգտնենք հայդուկապետի կնոջը և երեխային:

Եվ նրանք Մհե շաուշի դիակը մի խանդակի մեջ գլորելով և հողով ծածկելով, հետևեցին իրենց ոստիկանապետին: